

## ԳԵԹՍԵՄԱՆԻԻ ՊԱՐՏԷԶ ՀԱՅՈՅ

Յովսափասի ձորին մեջ, Երուսաղեմի արեւելքը, այժմու Ս. Ասուածածնայ սուրբերկրեայ եկեղեցիին կից, Երուսաղեմի հայոց վանքը ունի ըստ բաւականին ընդարձակ պարսեզ մը, զոր կը կոչենք Գեթսեմանի Պարսեզ Հայոց: Այս պարսեզը պատմական վայր մըն է, որովհետեւ իր ներքեւ կը ծածկէ հետքեր հին մեծ վանքի մը որ Ասուածածնայ եկեղեցիի կողմին շինուած էր խաչակրական շրջանին: Բաց ասի անոր մեջ կան հնադարեան ձիւղերնէր որոնք յատկանշական ծառեր են այս շրջանին: Այս պարսեզն ալ որ գրեթէ լրուած վիճակի մեջ էր, վերջերս վանուցս իշխանութեան մասնաւոր հոգածութեան առարկայ եղաւ իբրեւ պատմական վայր, եւ կասարուեցան ինչ ինչ նորոգութիւններ եւ եղան կարգ մը բարեկարգութիւններ: — Մուսֆին պատրաստեցաւ եւ զանգակասան վերածուեցաւ, այժմ արդէն իսկ զետեղուած են երկու զանգակներ որոնք կը գործածուին հանդիսաւոր օրերուն: Մուսֆին ետեւը, պարսեզի կողմէն, գետինը սիմենով ամրացուեցաւ, խնուղի մը շինուեցաւ այստեղէն մինչեւ պարսեզի փոքրիկ վանաստուին: Հնադարեան ձիւղերնէրու շուրջը քարէ շրջանակներ շինուեցան ծառերը պաշտպանելու մտով: Այս շրջանակները կը գործածուին նաեւ հանգիստեան իբրեւ նստարան: Փլփլած բոլոր ներքին պատեր նորոգուեցան, եւ դեռ պիտի նորոգուին Յունաց եւ մեր սահմանային երկայն պատերը: Պարսեզը ամբողջութեամբ մաքրուեցաւ, եւ կեդրոնը ջուրի աւազան մը զետեղուեցաւ ցայտաղբիւրով:

Այս առիթէն օգտուելով քարգմանաբար եւ փոքր յապաւումներով կուտանք ժահեկան յաջորդող գրութիւնը որ երեւցաւ The Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine, Vol. VIII. 10, 4, 1938, պարբերաբերքին մէջ: Այս հնագիտական բերքը կը հրատարակուէր ժամանակին Պաղեստինի կառավարութեան համար Օֆսիորի համալսարանի տպարանէն:

ԽՄԲ.

Ս. ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԱՅ ՎԱՆՔԸ ՅՈՎՍԱՓԱՏԻ  
ՁՈՐԻՆ ՄԷՋ՝ ԳԵԹՍԵՄԱՆԻՄ

Ստորեւ արձանագրուած զիւտերը արդիւնքն են ջրուղիի շինութեան աշխատանքներուն որոնք կատարուեցան Երուսաղէմի Քաղաքապետութեան կողմէ, 1937 թ. ամսին: Նոր ջրուղի մը բանալու համար, 1 մէթր լայնքով եւ 3-4 մէթր խորութեամբ խրամ մը փորուեցաւ կեդրոնի Ձորին գրեթէ կեդրոնը, քաղաքին արեւելեան կողմը: Ս. Կոյսի տաճարին արեւմտեան կողմէն յիսուն մէթր հեռաւորութեան վրայ ջրուղին բանալու ընթացքին ի յայտ եկան կարգ մը սաւայատակներ եւ շէնքի ալլ մնացորդներ, որոնք յայտնապէս ժամանակակից են տաճարին վերաշինութեան յաջակցաց կողմէ:

Որովհետեւ ջրուղի մը բանալը այդ գծին վրայ յիշեալ հնագիտական մնացորդներուն փճացում պիտի պատճառէր, Քաղաքապետութեան ճարտարապետը ազնուաբար համաձայնեցաւ փոխելու ուղղութիւնը ջրուղիին այն մասին որ անոնց վրայէն պիտի անցնէր, եւ, ճիշդ կերպով կոահելով որ քիչ մը զէպի արեւմուտք գտնուող թըրքական հին ջրուղին արդէն աւերած պիտի ըլլար որեւէ նման մնացորդներ, ան փոխանակ նոր գծին՝ այս հինը որդեգրեց:

Նոյն սաւայատակները նորէն ի յայտ եկան կարծ խրամի մը մէջ որ հին գիծը միւս գծի հարաւային ծայրին կը կապէր: Այս խրամին հարաւային ծայրը գտնուող սաւայատակէն կարճ կտոր մը վերցուեցաւ, որ արգելք կը հանդիսանար ջրուղիի շինութեան շարունակման, եւ ստորագոյն սաւայատակի մը մէկ մասը գտնուեցաւ:

Թէն Քաղաքապետութեան աշխատանքներուն հետ կապ ունէին այս զիւտերը, եւ մասնաւոր հնագիտական պեղումի մը արդիւնք չէին, այսուհանդերձ երեւան հանուած հնագիտական մնացորդները թանձրացեալ ցուցմունքներ կուտան յաջակցաց կողմէ շինուած խումը մը շէնքերու նկարագրին եւ ծաւալին մասին, զորս որոշապէս կարելի է նշանանել Յովսափատի Ձորին Ս. Աստուածածնայ վանքին հետ որ ԺԲ. դարուն եկեղեցիին քովը կը կանգնէր: Հաւանաբար անոր յատակագիծը կը մնայ



տակաւին, թէպէտեւ պատերը գրեթէ մինչեւ իրենց հիմքերը աւերակուած ըլլալ կը թուին: Վանքը հետզհետէ կուտակուող հողին խորը թաղուած է ձորին այս մասին մէջ, որ հիմա ձիթենիներու պուրակ մըն է, բայց իր մնացորդներուն վրայ նոր շինութիւններ չեն եղած և կամ անոնք չեն խանգարուած, լատին թագաւորութեան միւս մեծ վանքերուն աւերակներուն պէս: Եթէ եկեղեցիին զիւարցը գտնուող ձիթենիներու պուրակը ամբողջութեամբ պեղուի հաւանաբար բացատրիկ լրութեամբ յատակագրի մը իւրոյ գայ:

### ՎԱՆՔԻՆ ԵՒ ԱՆՈՐ ԵԿԵՂԵՑԻՒՆ

#### ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

Յովսափատի Ս. Աստուածածնայ վանքը ԺԲ. դարու ընթացքին երուսաղէմի լատին թագաւորութեան մի քանի մեծ վանքերէն մէկը կը նկատուէր: Կօտֆրուա տը Պուրյոն՝ անոր հիմնադիրը, և իր յաջորդները՝ երուսաղէմի լատին թագաւորները, որոնց վրտանուեցաւ աւանդական այս վայրը, ուր Ս. Կոյսը ննջեց նախ քան իր վերափոխումը, իրենց պաշտպանութիւնն ու մասնաւոր սէրը տարածեցին անոր վրայ: Թագաւորներու պարոններու և եպիսկոպոսներու նուէրներով ան եկամտաբեր կալուածներ ունեցաւ ոչ միայն երուսաղէմի թագաւորութեան սահմաններէն ներս, այլ նաև բոլոր այն երկիրներէն ներս՝ ուր Խաչակիրները հաստատուեցան, նոյնիսկ Անգր-Յորդանանի, Եդեսիոյ և Կիլիկիոյ մէջ: Թագաւորներ, ինչպէս նաև աշխարհապետներ՝ մաս կը կազմէին այն եղբայրակցութեան, որ իրենց նուէրներով կանգուն կը պահէին վանքին հիւանդանոցը, և կ'օժանդակէին անոր բարեգործական աշխատանքներուն: Այս առին վանքը հաստատուեցաւ Սիկիլիոյ նորման թագաւորներուն կողմէ նաև, Սիկիլիոյ, Քալապրիոյ և Աբուլիոյ մէջ: Թէ Մեսինայի և թէ լատին թագաւորութեան նաւահանգիստներէն անոր ապրանքները տրադերձ կ'անցնէին, անոր արտօնուած էր Պաղեստին ներածելու հազուատեղէն, երկաթ, պողպատ և ատաղձ, ինչպէս նաև ուտեստեղէն, պանիր, պահածոյ ձուկ և միս, բոլորն ալ տրադերձ: Միւս կրօնական համայնքներուն և

քաղաքներուն նման ան զինուորական 'օգնութիւն' կ'ընծեռէր թագաւորին պէտք եղած առին, ասիկա կը քաղկանար վարձուած զինուորներէ, որոնք ԺԲ. դարու թագաւորութեան ամենէն առաջնակարգ մենաստանին՝ Ս. Յարութեան վանահայրութեան ընծեռած օգնութենէն միայն նուազ էին թիւով:

Եկեղեցականապէս անկա յատկապէս կը պաշտպանուէր պապերէն: Ի սկզբան անոր անդամները վանականներ էին որոնք ընկերացած էին Առաջին Խաչակրութեան, Եւրոպայէն դէպի Պաղեստին անոր ճամբորդութեան ընթացքին, թէ արդարեւ անոնք կը պատկանէին Քլունիի մեծ Պենետիկտան Միաբանութեան (որոնք տուած են այն պապերը որոնք Խաչակրութիւնը հրահրեցին) կը հետեցուի այն իրողութենէն որ կանխագոյն վանահայրերէն մէկը Քլունիի վանականներէն մէկն էր: Ան սկիզբէն ճանչցուած էր իբրեւ վանք մը լատին թագաւորութեան միւս Քլունիական հաստատութեան՝ ալսինքն Թարր լիւան Ս. Փրկիչ մեծ վանքին նման, բայց ոչ Քլունիական տանց մեծամասնութեան նման, որոնք մայր Քլունիի վանքին ենթակայ վանքեր էին, և պահելով հանդերձ Քլունիական կանոնները, կը թուի թէ Քլունիական իրաւասութենէն անկախ մնաց: Միաժամանակ, սկսեալ Բասթալ Բէն որ Քլունիական վանական մըն է, անոր անկախութիւնը տեղական նուիրապետութենէն՝ յաճախ հաստատուած էր պապերէն: Ըստ երևոյթին, երուսաղէմի մէջ Խաչակիրներուն կողմէ հաստատուած որևէ կրօնական տան գլխաւորէն առաջ անոր շնորհուեցաւ հազնելու խոյրի, մատանիի և շուրջափ քահանայապետական նշաններ, հետագայ պապերէն մէկուն կողմէ: Վանահայրութիւնը տարեկան մէկ անգամ ռոկի կուտար իբր շնորհակալիք Պապական Աթոռին, փոխան այն պաշտպանութեան զոր պապերէն կը ստանար:

Ներկայիս գոյութիւն ունեցող գաւիթին և դէպի Ս. Կոյսին գերեզմանը առաջնորդող աստիճաններուն շինութիւնը կը պարտինք Քլունիական համայնքին: Երուսաղէմի զրաւուսէն անմիջապէս վերջ երբ անոնք առաջին անգամ հաստատուեցան ձորին մէջ, վանականները նախկին բնական



դավան եկեղեցին աւերակներու մէջ գտան։ Ան առաջին անգամ ե. դարուն հիմնուած ըլլալով կը բաղկանար վերի և վարի եկեղեցիներէ, վարինին մէջ պարունակուած ըլլալով ժայռափոր գերեզմանին պատեանը՝ որ կը կազմէր եկեղեցիի սրբարանը։ Այս վարի եկեղեցին կամ գետնադամբանը մինչև օրս կը մնայ, թէև այժմ աւելի խրուած ձորին մէջ հողին աստիճանական կուտակումին պատճառով։ Իրենց գրաւման առաջին յիսուն տարիներու ընթացքին, չուրջ 1100—1150, հաւանաբար առաջին երեսուն տարիներուն մէջ, վանականները այժմու գաւիթն ու սանդուխը աւելցուցին զէպի սրբարանը, մուտքի դիւրութեան նպատակաւ, որ արդէն գետնի մակարդակէն բաւական ցած էր։ Իր ներկայ ձևով եկեղեցիին մէջ թաղուեցան Ֆուլք թագաւորին այրին՝ Մելիդոնդ, 1161ին, և կարգ մը ուրիշ խաչակիր ազնուականներ։

Այդ ժամանակէն ի վեր սանդուխը յաճախ յիշուած է ուխտաւորներու տեղեկագրութեանց և կամ անոնց գործածած ուղեգիրքերուն մէջ։ Սանդուխը շատ ուշագրաւ մուտք մը կուտայ զէպի սրբարանը՝ որուն շքեղ դարդարանքը ուղեգիրքերը կը նկարագրեն ինչպէս որ էր ան 1187ին, երուսաղէմի անկումէն քիչ մը առաջ։ Սրբարանը չէ կրցած մնալ այնպէս ինչպէս որ մնացած են գաւիթը, սանդուխը և գետնադամբանը, քիչ մը փնտռուած և փոփոխութիւն կրելով, որոնք այժմու եկեղեցին կը կազմեն։ Այժմու խորանարդած և կառուցը՝ որ Ս. Կոյսի գերեզմանը կը պարունակէ իր մէջ, կորսնցուցած է ոչ միայն իր գմբէթաւոր սեկիով և արծաթով պատուած ամպհովանին, այլ նոյնիսկ իր չորս երեսներուն վրայի կամարակապ զարդարանքը։ Վերջնայն պատկանող կարգ մը սխեմատիկները և խարտիսները այժմ կ'ըսուած կը պահուին գետնադամբանին հիւսիսային թիւն մէջ։

Կ'երևի թէ չուրջ 1150ին վանականները վերի եկեղեցի մըն ալ շինած են, ոչ հին շրջանակաձև յատակագծին վրայ, այլ պաղիլիկեան յատակագծի մը վրայ։ Դոնէ այսպէս կ'երևի չուրջ 1150—1180 թուականէն գոյութիւն ունեցող երուսաղէմի կարգ մը յատակագիծերէն։ Այս յատակագիծերէն կարևորագոյնները կը գտնուին Կամբրայ,

Լահէյ, Շտուտտգարտ և Պրիւքսէլ գտնուող ձեռագիրներու մէջ։ Անոնք իրարմէ կը տարբերին թէ՛ քաղաքին և նոր շէնքերուն յատակագիծը ներկայացնելու մեթոտով, և թէ՛ շէնքերուն մանրամասնութիւններով։ Երեք պարագաներուն ալ անոնք քաղաքը իբրև շրջանակ մը ներկայացնելու աւանդական ձևին կը հետեին, զազաթը արեւելք նշանակելով և շէնքերը բնականէն աւելի երկարելով, և ըստ այնմ եկեղեցիները հիւսիս կամ հարաւ կը դարձնեն։ Միայն Կամբրայի յատակագիծին մէջ, ուր քաղաքը աւելի ճշմարտանման պատկերացուած է քառանկունի ձևով իր հիւսիս—արեւմուտքը վերը դրուած ըլլալով, կայ մասնաւոր ճիշդ եկեղեցիները իրենց իրական դիրքին մէջ ներկայացնելու, և այս կէտին մէջ Ս. Աստուածածնայ վանքը ետ չի մնար միւսներէն։ Բոլոր միւս ձեռագրերու յատակագիծերը, քացի Լահէյի յատակագիծէն որ եկեղեցիները կը վերածէ խաչաւոր գմբէթի մը մահմետական սճի պարզութեամբ, Ս. Աստուածածնայ եկեղեցին կը ներկայացնեն իբրև տիպիկ Ռոմանեսք պաղիլիքա մը, խաչակիրներու կողմէ շինուած միւս եկեղեցիներուն նման։ Ան պատկերացուած է տանիքի վրայ բարձրադիր պատուհաններով, արտաքին արեւելեան կողակող և զոյգ աշտարակներով՝ արեւմտեան ճակատին վրայ։ Ներկայ գետնադամբանին կառուցն ու յատակագիծը, որ տակաւին էսպէս հին ձևը կը պահէ, կրնայ իր վրայ տանիք վերնագոյն եկեղեցի մը։

Ուխտաւոր ուղեգիրքները իրենց ուշագրութիւնը կեդրոնացուցած ըլլալով եկեղեցիին աշքառու մասերուն, սրբարան առաջնորդող աստիճաններուն և սրբարանին վրայ, անոնցմէ միայն երկուքը կ'ակնարկեն վանքի շէնքերուն և վերնագոյն եկեղեցիին՝ որ այդ շէնքերուն մաս կը կազմէր։ Վուրձպուրգի Թովհաննէս չուրջ 1165ին կը գրէ Նկարագրութիւն Ս. Երկրի իր գործին մէջ. «Ամբողջ ձորը կը պատկանի սոյն ձորի գագաթին վրայ գետեղուած վանքին, Կեդրոնի Հեղեղատին այն պարտէզին մօտ՝ ուր մեր Տէրը սոգոր էր իր աշակերտներով հաւաքուելու։ Այս վանքին գետնադամբանին մէջ մինչև այսօր ցոյց կը տրուի բազմիցս երանեալ Ս. Կոյս Մա-



րիաժին դամբարանը: Թէոփորիք (չուրջ 1171-3) Վասն Ս. Տեղեաց գործին մէջ գետնադամբանը նկարագրելէ վերջ, կը շարունակէ. «Սոյն վերին եկեղեցին կ'ըլլինք այնքան աստիճաններով որքանով որ կ'իջնենք գետնադամբան: Այս նոյն եկեղեցին իր աշխատանքներով մեծապէս ամրացուած է պատուարներով անհաւաններու որոգայթներուն դէմ: Անոր շուրջ կը գտնուին շատ մը ջրամբարներ. այս գետնադամբանէն ելլելով ձախին վրայ կը հանդիպինք պղտիկ մատրան մը որ գետեղուած է նոյն աստիճաններուն վրայ: Նոյն եկեղեցւոյ մէջ Ասորիներն ալ ունին իրենց խորանը»:

Այս երկու հարեանցի նկարագրութիւններէն կ'երևի թէ վանքը ձորին ճիւղ մէջն էր, թէ կարելի էր գետնադամբանին մէջէն վանք բարձրանալ և այժմու սանդուխէն տարրեր սանդուխով մը որ նոյն բարձրութիւնը ունէր, և թէ՛ այս եկեղեցին ինչպէս նաև վանքին շէնքերը չըլլապատուած էին զօրաւոր կերպով ամրացուած արտաքին պարիսպով մը. կարելի է ապահովաբար ենթադրել թէ վանքը կը բովանդակէր հետեւեալ բաժանումները. — եկեղեցին, արտաքին գաւիթը և արտաքին չըլլապատու. վերջինս հաւանաբար իր մէջ կը պարունակէր աղքատանոցը զոր վանքը կը պահէր հիւանդներուն, աղքատներուն և ուխտաւորներուն համար: Մինչ յատկ է թէ վանքին զանազան մասերը բոլորն ալ գետնադամբանին արեւմտեան կողմը կը գտնուէին, անոնց իրական կարգաւորութիւնը վանքին եկեղեցիին, այսինքն կա՛մ այժմու և կա՛մ ենթադրեալ վերի եկեղեցիին համաձայն պէտք է եղած ըլլար: Ինչպէս պիտի տեսնուի, նոր գիտերը քիչ մը լոյս կը սփռեն անոնց յատկազօծին վրայ:

Վանքին շէնքերը կործանեցան Մահմեդական վերագրաւումէն (1187) վերջ: Երբ Սալահէտին գրաւեց քաղաքը, վանքին Միաբանութիւնը երուսաղէմէն փախաւ, և ուրիշ եկեղեցական կազմակերպութեանց նման հաստատուեցաւ ծովեկերեայ քաղաքներէն մէկուն մէջ, հաւանաբար Սփայի մէջ, անոր վերագրաւումէն (1191) վերջ: Բեթանիոյ Ս. Ղազարու մայրապետներուն մօտիկ վանքին նման, երուսաղէմի լքուած այս վանքն ալ անմիջապէս կործանուեցաւ Սալահէտինի կողմէ, քաղաքին պարիսպներուն նորոգման համար նիւթեղէն հայթայթելու նպատակաւ, որովհե-

## Ս. ՅԱՆՈՐԻ ՆԵՐՍԷՆ

ՀԵՌԱԳԻՐՆԵՐ

Նորին Վսեմ. Մուսա Նասրի Յարգանմուն Արաֆին Գործոց Նախարար նշանակուելու ատիւ, հետեւեալ հեռագիրը յղուեցաւ Սուրբ Աթոռոյ Գործոց Ընդհ. Վարչ. Գերշ. Տ. Սուրբ Արքեպս. կողմէ, 23 - 9 - 1959 ին:

«Ձեր Վսեմութեան Յարգանմուն Հաւիսական Թագաւորութեան Արաֆին Գործոց Նախարար նշանակուելու ատիւ, հանգէ՛ք ընդունիլ մեր ջերմագին շնորհաւորութիւններ եւ լաւագոյն մաղրանքներ յաջողութեան՝ Ձեր բարձր պաշտօնի կատարողութեան մէջ»:

Ընդհանուր Ապահովութեան Պետ Պահնար Թագապարայի աստիճանի բարձրացման ատիւ, Գերշ. Տ. Սուրբ Արքեպս. հետեւեալ հեռագիրը յղեց 23 - 9 - 1959 ին:

«Ձեր աստիճանի բարձրացման բարեբախտիկ առիւթով, հանգէ՛ք ընդունիլ մեր ջերմագին շնորհաւորութիւններ եւ լաւագոյն մաղրանքներ յաջողութեան՝ Ձեր բարձր պաշտօնի կատարման մէջ»:

Յարգանմուն Խորհրդարանի Նախագահ Տօր. Մուսաճա Խալիճայի նոյն պաշտօնի մէջ վերբնութեան ատիւ, հետեւեալ հեռագիրը յղուեցաւ Գերշ. Տ. Սուրբ Արքեպս. կողմէ, 8 - 10 - 1959 ին:

«Խորհրդարանի իրեն Նախագահ Ձեր վերբնութեան ատիւ, մեր եւ Սրբոց Յակոբեանց Միաբանութեան կողմէ կը ներկայացնենք մեր անկեղծ շնորհաւորութիւններ եւ լաւագոյն մաղրանքներ յաջողութեան՝ Ձեր պատասխանատու պաշտօնի մէջ, որուն նպատակն է ծառայել երկրին, ընդ հովանեաւ Նորին Վեհափառութիւն Մեծն Հիստէյն Թագաւորի»:

Երեւէն ալ ստացուեցան փոխադարձ շնորհակալութեան պաշտօնագրեր:

տե իմազակիրները նոր յարձակումի մը կը պատրաստուէին: Միայն ընդերկրեայ եկեղեցին, որ կը բաղկանար գետնադամբանէն և նախագաւիթէն, իր տեղը մնաց: Սրան լիբան Տոմինիկեան Պարքարտ, որ երուսաղէմ այցելեց շուրջ զար մը վերջ, դայն գտած էր զրեթէ ճիւղ այսօրուան վիճակին մէջ:

(Շարունակելի)

Թրգմ. Լ. Ա. Ա.